

Wstęp

Ilustrowany podręcznik Jana Amosa Komeńskiego (Jan Amos Komenský lub Comenius, 1592–1670) pt. *Orbis sensualium pictus. Hoc est Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vita Actionum Pictura et Nomenclatura*¹ – *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom, to jest wszystkich najważniejszych na świecie rzeczy i działań w życiu obrazy i nazwy* – uważany jest za pierwowzór współczesnych podręczników szkolnych. Jest to książka do poznawania i obserwowania otaczającego świata; pomoc służąca doświadczeniu i samodzielnemu zrozumieniu świata natury i kultury. Z tego powodu nadal zasługuje na naszą uwagę również dziś, w dobie „syndromu braku kontaktu z naturą” u dzieci i młodzieży. W literaturze przedmiotu używany jest również uproszczony tytuł łaciński tej książki: *Orbis pictus*, a w Polsce – tytuł: *Świat w obrazach*, który przyjęto także w tej publikacji. Jest to reprint pierwodruku oraz nowe, pierwsze od 200 lat, tłumaczenie całej książki na język polski.

W podręczniku tym znalazła zastosowanie sformułowana wcześniej przez Komeńskiego dydaktyczna zasada pogładowości, tak zwana złota zasada dla uczących, „ażeby, co tylko mogą, udostępniali zmysłom, a więc: rzeczy widzialne wzrokowi, słyszalne słuchowi, zapachy węchowi, rzeczy smak mające smakowi, namacalne dotykowi, a jeśli coś jest uchwytnie dla kilku zmysłów, należy je kilku zmysłom naraz udostępnić”².

¹ [J.A. Komenský] Joh[annis] Amos Commenii (!), *Orbis sensualium pictus. Hoc est Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vita Actionum Pictura et Nomenclatura*, Noribergae 1658. Wydanie krytyczne na podstawie wyd. 2, Noribergae 1659: [J.A. Komenský] J.A. Comenii, *Orbis sensualium pictus...*, eds J. Červenka, S. Králík, M. Bečková, w: *Dílo Jana Amose Komenského* (dalej: DJAK), t. 17, Praha 1970, s. 55–303.

² J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, przekł. K. Remerowa, wstęp B. Suchodolski, Wrocław 1956, s. 199.

Zastosowany został także postulat nauczania rzeczowego (realizm pedagogiczny³), i również nauczania zintegrowanego (podręcznik wiedzy o całym świecie bez podziału na przedmioty), nauczania języka ojczystego równoległe z językiem obcym na zasadzie praktycznej komunikacji językowej i bez wykładu gramatyki, równoczesnego poznawania języka i wiedzy o świecie rzeczy⁴. Podręcznik służyć miał zrozumieniu rzeczy użytecznych z otoczenia ucznia, a nie usprawnieniu nauczania słówek dzięki mnemotechnice. Pod tym względem była to książka nowatorska w stosunku do wcześniejszych licznych podręczników i słowników szkolnych.

Komeński był nie tylko autorem podręczników, ale nade wszystko twórcą systemu pedagogiki związanej z naturą. W w tym czasie przez „naturę” rozumiano jednak między innymi istotę człowieka. Dla Komeńskiego natura to „pierwotny i zasadniczy duchowy ustrój nasz, do którego powinniśmy zostać przywróceni jako do stanu wyjściowego”, to jest do stanu sprzed grzechu pierworodnego, zaś głos natury to powszechna „Opatrzność Boża względnie wpływ boskiej dobroci nieustający w oddziaływaniu wszelakim i wszędzie, w doprowadzeniu każdego stworzenia do tego, do czego je Bóg przeznaczył”⁵. Z niewłaściwego zrozumienia pojęcia natury u autora wynika wiele nieporozumień. Komeński zbliżył się do świata wyobrażeń i zainteresowań dzieci jak nikt przed nim. Jednak pedagogika Komeńskiego wpisuje się w siedemnastowieczny „naturalny system kultury”, w humanistyczną wizję „pedagogiki ideałów”⁶, a *Orbis pictus*, pisany pod koniec życia autora, jest ukoronowaniem całościowego programu naprawy wychowania.

³ K. Schaller, *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert*, Heidelberg 1967.

⁴ A. Fijałkowski, *Tradycja i nowatorstwo w Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012; idem, *Orbis pictus – Świat malowany Jana Amosa Komeńskiego / Orbis pictus – die Welt in Bildern des Johann Amos Comenius*, Warszawa 2008.

⁵ J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, s. 43.

⁶ B. Suchodolski, *Pedagogika ideałów i pedagogika życia*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, 2 (4), s. 11–12 (przedruk w: *Bogdan Suchodolski – osoba i myśl*, red. I. Wojnar, Warszawa 2014, s. 113–114).

Pierwsze pełne wydanie *Orbis pictus* ukazało się w 1658 roku, w oficynie wydawniczej Michaela Endtera w Norymberdze, w wersji łacińsko-niemieckiej. Podręcznik ten bardzo szybko zyskał uznanie. Już w tym samym roku był zalecany w „Magdeburskim porządku szkolnym”⁷. Publikowano go jeszcze w XIX wieku. Łącznie w ciągu niemal 200 lat ukazało się ponad 200 wydań i tłumaczeń na 20 języków⁸. *Orbis pictus* był więc dobrą odpowiedzią na rzeczywiste zapotrzebowanie społeczne przez dwa stulecia. W odbiorze wielu tysięcy ludzi na całym świecie był najwyraźniej rzeczywiście ciekawy. Cenili go wielcy owych czasów – między innymi Gottfried Wilhelm Leibniz, Johann Wolfgang Goethe, Johann Gottfried Herder, książę Adam Kazimierz Czartoryski (o czym niżej) – ale też, i może to jest w kontekście oddziaływania społecznego ważniejsze, setki tysięcy pedagogów, nauczycieli, rodziców i dzieci, czy też zwykłych ludzi. Już choćby z tego powodu podręcznik ten należy do najważniejszych źródeł w historii nowożytnej i w dziejach wychowania.

Najbliższe intencjom Komeńskiego było pierwsze wydanie *Orbis pictus*. W kolejnych edycjach wprowadzano – bez wiedzy autora – liczne zmiany w tekście (zwłaszcza w epoce oświecenia), metodzie (dodanie elementów gramatyki do wydań od 1662 roku – zob. załącznik) i ilustracjach. Wydanie pierwsze miało niewielki format 8°, czyli – w zależności od przycięcia bloku książki przez introligatora – ok. 16 x 10 cm. Podręcznik był cienki (ok. 1,8–2 cm mimo 336 stron objętości) i lekki (ok. 150 g). Był więc jak najdosłowniej „podręczny”. Mieścił się w kieszeni.

Pierwsze wydanie z tłumaczeniem polskim (Brzeg 1667) jest czterojęzyczne: łacińskie, francuskie, niemieckie i polskie. Ilustracje w tym wydaniu, jedynie wzorowane na norymberskich, po dwie na stronie, wykonano w technice miedziorytu. Autorem pierwszego tłumaczenia tego podręcznika na język polski był Maciej Gutthäter Dobracki

⁷ J. Kvačala, *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII Jahrhunderts*, t. 1, seria: Monumenta Germaniae Paedagogica, t. 26, Berlin 1903, s. 338–339.

⁸ K. Pilz, *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus*, Nürnberg 1967, passim; W. Osińska, *Jan Amos Komenský w Polsce. Repertorium prac Komeńskiego znajdujących się w polskich księgozbiorach*, seria: Źródła do dziejów nauki i techniki, t. XII, Wrocław 1972, passim.

(ok. 1626–1681). Kolejne tłumaczenie polskie *Orbis pictus*, autorstwa Jana Mieleckiego, zachowało się w Bibliotece Kórnickiej⁹ w formie rękopisu z ok. 1681 roku, w interfoliowanym egzemplarzu wydania tego podręcznika z 1660 roku. Po roku 1672 ukazało się kolejne wydanie łacińsko-niemiecko-polskie. Następne wydania z tłumaczeniem polskim opublikowano w XVIII wieku w Poznaniu (1718), Warszawie (1722, 1770), Łowiczu (1763) i Wilnie (1767).

Komeńskiego doceniali wielcy filozofowie i literaci. Wkrótce po jego śmierci Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) napisał wierszowany panegiryk na cześć zmarłego pedagoga (*Laudatio in Versen*), w którym nawiązał do tytułu *Orbis pictus*¹⁰. Twórczością Komeńskiego, a zwłaszcza jego *Orbis pictus*, zachwycał się jeden z klasyków weimarskich – Johann Gottfried Herder (1744–1803). Uważał on, że Komeński w sposób bezkompromisowy i pokojowy dążył do prawdy i dobra, że potrafił być ponad wszelkimi podziałami swoich czasów. To sprawiło, że jego dzieła, w tym *Orbis pictus*, stały się – według Herdera – ponadczasowe i nieśmiertelne, mimo iż były krytykowane w jego czasach z powodu ignorancji, ślepej tradycji, egoizmu itd.¹¹. Herder, podróżując w 1769 roku po rodzinnych Mazurach, zastanawiał się nad możliwością polepszenia stanu tamtejszego szkolnictwa zgodnie z założeniami dydaktycznymi Komeńskiego, przede wszystkim zawartymi w *Orbis pictus*¹². Na początku XIX wieku Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) wspominał *Orbis pictus* jako swą ulubioną książkę z dzieciństwa. Poeta, pochodzący z zamożnej rodziny we Frankfurcie nad Menem, pisał, że nawet wtedy, czyli niemal sto lat po śmierci Komeńskiego, nie było na rynku księgarskim podobnej książki jak *Orbis pictus*. Goethe porównywał ją z opublikowanym w 1774 roku *Dziełem elementarnym (Elementarwerk)* Johanna Bernharda Basedowa (1724–1790),

⁹ Biblioteka Kórnicka, sygn.11963.

¹⁰ Przekł. T. Bienkowski w: idem, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000, s. 93.

¹¹ J.G. Herder, *Briefe zur Beförderung der Humanität*, Bd. 1, hrsg. H. Stolpe, H.-J. Kruse, D. Simon, Berlin–Weimar 1971, s. 347.

¹² Idem, *Dziennik mojej podróży z roku 1769*, przekł. M. Kurkowska, Olsztyn 2002.

z daleko doskonalszymi pod względem artystycznym ilustracjami Daniela Chodowieckiego¹³. Zdecydowanie wyżej oceniał jednak podręcznik Komeńskiego za jego metodyczną, uporządkowaną, rzeczywiście ciekawą dla dzieci i dostępną zmysłom koncepcję, w tym za ilustracje¹⁴.

W 1770 roku Michał Gröll (1722–1798) pisał w przedmowie wydania warszawskiego *Orbis pictus*: „Uznał ten Pan nasz [Adam Kazimierz Czartoryski – A.F.] za rzecz słuszną, aby takowe dzieło było lepiej w kraju naszym poznane, które jest w swoim podobno rodzaju jedyne ku pożytecznej młodzi edukacji, i które takim być nie rychło przestanie, mimo usiłowania niektórych mędrców terażniejszych, chcących nadto miast co innego zalecić. Bardzo mało mamy autorów piszących książeczki ku oświeceniu młodzieży, którzy by tak szczęśliwi w wyłożeniu swoich myśli byli, jako ten Autor. Wielka to jest sztuka umieć stosować się do rozumów dziecinnych”¹⁵. Pisał te słowa człowiek, mający orientację na rynku wydawniczym, księgarz Stanisława Augusta Poniatowskiego, pod wpływem wypowiedzi księcia Adama Czartoryskiego, czyli ludzi rzeczywiście zainteresowanych oświatą i mających rozeznanie w literaturze.

Ostatnie pełne wydania *Orbis pictus* z tłumaczeniem polskim ukazało się już w XIX wieku, we Wrocławiu (1805, 1809, 1818). Redaktorem tekstu polskiego był Jerzy Samuel Bandtkie (1768–1835). Tłumaczenie w wielu miejscach jest niedokładne, a do tego – w porównaniu z pierwszym wydaniem – tekst kilkunastu rozdziałów zmieniono. Również wiele ilustracji jest innych. Egzemplarze tej edycji dostępne są praktycznie tylko w specjalistycznych bibliotekach. Dla ścisłości dodać trzeba, że w XIX wieku ukazywały się różne skróty i adaptacje „na wzór” *Orbis pictus*: w Warszawie (1826, 1835, 1838, 1841, 1847, 1853, 1858, 1869, 1879, 1889), Lwowie (1810, 1821, 1826, 1846), Krakowie

¹³ J.B. Basedows *Elementarwerk mit Kupfertafeln Chodowickis u.a.*, Bd. 1–3, hrsg. Th. Fritsch, Leipzig 1909.

¹⁴ J.W. Goethe, *Z mojego życia. Zmyślenie i prawda*, przekł. A. Guttry, Warszawa 1957, t. 1, s. 36; t. 2, s. 197.

¹⁵ [J.A. Komenský] J.A. Comenii, *Orbis sensualium pictus quadrilinguis emendatus... Latina, Polonica, Gallica et Germanica...*, Varsaviae–Norimbergae 1770 („Księgarza uwiadomienie”).